

Luistermanieren

De ontdekking van de muzikale tijd

Colofon

ISBN: 978 94 6365 862 1

1e druk 2026

© 2026, Véronique van Lierde

Uitgeverij Elikser

Ossekop 4

8911 LE Leeuwarden

www.elikser.nl

Drukwerk: CSL digitaal B.V.

Vormgeving binnenwerk en omslag: Evelien Veenstra

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op wat voor wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgeverij.

This book may not be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the author and the publisher.

Luistermanieren

De ontdekking van de muzikale tijd

Véronique van Lierde

Zum Raum wird hier die Zeit

(Richard Wagner, *Parsifal*)

Inhoud

De ontdekking van de muzikale tijd	9
Een nieuwe klank weerklinkt	11
Syrinx en Pan	11
Narcissus	13
Pan en Echo	17
Tuinen	21
De tuin, een stukje paradijs op aarde	21
Denken in tuinen, tuindenken	26
Plato en de plataan	27
Locus amoenus	30
Beslotenheid voor biddende monniken en minnende harten	33
De droom van Poliphilus	43
Geldingsdrang in de Franse tuin	50
Kunsten, tuin en de Engelse tuinkunst	56
Het landschap	58
Een landschap in de tuin	61
Illusie en verbeelding	63
Citaten van Engelse heren	68
Querelle horticole?	72
De tuin wordt kunst op het continent	74
Troost in de stad	79
Vorm en illusie	84
Luisteren	86
Horen en luisteren	86
Spannend!	89
Tijd en ruimte in de kunsten	90
De tijd tikt niet altijd	92

Structuur aanbrengen	95
Muziek scheidt tijd	98
Vorm in beweging	101
De vormende vorm van Claude Achille Debussy	102
De muzikale tijd scheidt ruimte	104
Muzikale werkelijkheid	107
Tuintijd	109
Tellen of vullen	112
Sporen van klank, weerklank	115
Epiloog	121
Door de tuin naar het landschap	121
Bibliografie	125

De ontdekking van de muzikale tijd

Op een doordeweekse dag wandel ik door het Ardenner bos. Mussen tsjilpen, de boompieper zingt, de koekoek roept zijn eigen naam. Bijen zoemen, herten burlen, everzwijnen razen bonkend voorbij terwijl bomen ruisen, takken kraken en blaadjes ritselen. Een eekhoorn splijt een noot, hoorde ik daar een vlinder? Lente, zomer, herfst en winter geven elk hun eigen klank aan het bos. Soms lijkt alles even stil, ware het niet dat ik steeds het geluid van water blijf horen. Bronnen ontspringen, beekjes krioelen en rivieren stromen door het bos. Water dat ik zonet nog in de verte zag opdoemen verdwijnt in een ogenblik met de stroom mee achter de horizon terwijl het borrelen, bubbelen, spetteren en druppelen lustig verder zijn gang gaat.

‘La musique n’est pas dans les livres, mais dans les bois, dans les rivières et dans l’air.’ Debussy (1862-1918) was ervan overtuigd dat muziek niet in boeken zit, maar in bossen en rivieren en in de lucht. Volgens de Franse componist kan de muziek iets van de natuur leren en geeft ze op haar beurt een eigen vorm aan de natuur.

Het begrip *natuur* is zonder meer een uitvinding van de menselijke cultuur, geworteld in een binair denken dat steeds vaker in vraag gesteld wordt. Hoe dan ook zijn we doorheen onze cultuur, door te luisteren naar muziek, anders gaan luisteren naar hetgeen we natuur noemen. Groots en genereus reikt het bos mij zo *muziek* aan. Zou er dan in het luisteren naar de natuur een manier verscholen liggen om onbevangen om te gaan met het luisteren naar kunstmuziek? En over welke natuur gaat het dan?

Ik ga op zoek. Ik loop het bos uit door uitgestrekte landschappen met heuvels en weiden naar parken en tuinen tot het kleinste hofje aan toe. En op mijn weg vind ik wat ik vinden moet verborgen in de Maasvallei: het erfgoed van de tuinen van Annevoie. Een wandeling door de watertuinen leidt bij mij tot een bijzondere ruimte- en tijdservaring, als in een unieke muzikale werkelijkheid. In het luisteren naar de tuinen lijken vele zintuigen samen te komen. Elk deel van de tuin biedt mij daarbij de gelegenheid om een bepaalde muzikale tijd te ontdekken, van geometrisch voorspelbare patronen over een bepaald romantisch spanningsveld tot organisch gegroeide delen. Op de maat van de wind, de lucht en het water hoor ik er Rameau, Schumann en Debussy. En eenmaal boven, aan de oever van een grote plas waar het water lijkt stil te staan weerklinkt voor mij Ligeti's muziek, alsof het uitzicht verder lijkt te reiken dan de horizon.

Een nieuwe klank weerklinkt

Is het toeval dat muziek lijkt te zijn ontstaan in een idyllische natuur?

In het oude Rome vormt een lieflijke natuur een *locus amoenus*. Het is een literaire topos die een ideaal landschap voorstelt met bosjes, een bron of een beek, vogels en bloemen. Ook al is het een plek waar het blijkbaar heerlijk toeven is, toch doen er zich ook wel eens hevig harde en wrede scènes voor. Bepaalde belevenissen van nimfen, saters en andere creaturen die zich in dit landschap afspelen inspireren mij mateloos in mijn denkwerk over het luisteren naar muziek.

Dankzij de Romeinse dichter Ovidius ontdek ik hoe Syrinx, Echo, Pan en Narcissus mij iets kunnen bijleren over de klank van muziek, het luisteren en de weerklank.

De meesterlijke vertaling van M. d'Hane-Scheltema zorgt voor de volgende lyrische citaten uit de *Metamorphosen* van Ovidius.

Syrinx en Pan

Boek I verzen 689-912

‘hoe de nimf ... gevlucht was door de velden tot zij de zandbank in de vriendelijke Ladonstroom bereikt had; hoe ze was gestuit door water, had gesmeekt dat haar waterzusters haar onvindbaar zouden toveren; hoe Pan, net toen hij had verwacht Syrinx goed beet te hebben, geen nimfenlichaam maar moerasriet in

zijn handen hield en toen zò spijtig zuchtte dat zijn adem door de stengels een dun geluid teweegbracht, een soort klagelijk gesuis, en door die nieuwe klank, die zachte toon zo werd getroffen ...

En hoe aldus haar meisjesnaam bleef leven in de rietfluit, stengels met bijenwas aaneengevoegd, van groot naar klein ...?

Doodsangsten heeft zij uitgestaan, smeekbedes geuit en haar nimfenlichaam ten slotte verlaten. Het offer was groot, maar wat mogen we Syrinx dankbaar zijn voor haar metamorfose. Als bosnimf was Syrinx volop vertrouwd met de jacht. Zij had al vaak *opdringerige saters afgetroefd, of godenvolk* want *zij had haar kuisheid en haar levensstijl Diana toegewijd*. Maar wanneer Syrinx door Pan wordt achternagezeten en zij de prooi van deze hitsige faun dreigt te worden, slaat zij op de vlucht, door de velden naar de waterrand. Daar, op de bedding van de rivier, roept ze haar waterzusters om hulp. Deze naïaden aarzelen geen moment om Syrinx te redden uit de begerige handen van Pan. Dankzij hun welwillende tussenkomst wisselt de nimf van gedaante en wordt zij een stengel riet. In de hebberige handen van Pan en diens wellustig zuchten resulteert dat gebeuren in iets wonderbaarlijks: muziek! Pan wordt wel degelijk *getroffen door die nieuwe klank, die zachte toon*. De vraag is nog maar of die nare sater in staat is om écht te luisteren. Daarover later meer.

Narcissus

Boek III verzen 351-468

‘Als hij een keer schichtige herten naar de netten drijft,
ziet Echo hem, praatgrage nimf, die nooit haar mond
kan houden

als iemand spreekt, noch uit zichzelf kan spreken
maar slechts

napraat.

Echo was toen nog echt een nimf, niet slechts een
klank. Toch had zij

ook toen, als zij iets zei, diezelfde praatgrage gewoon-
te als nu

om van een heel verhaal de laatste woorden na te gal-
men.

...

Welnu, als zij Narcissus ziet, op jacht in stil gebied,
vonkt liefde in haar hart.

...

Toevallig riep de jongen, die ver van zijn trouwe jacht-
groep

geraakt was: ‘Is er iemand hier?’ en Echo schreeuwde:
‘Hier!’

...

Hij zet het op een lopen, schreeuwend:

...

Aldus ontliep hij haar

...

Er was een helder meer met zilverachtig, glanzend
water,

nog nooit door herdersvolk ontdekt, ...

Rondom veel groen

...

Narcissus, ...

nam daar wat rust door bron en bronomgeving aan-
gelokt.

...

voelt hij

begeerte naar iets lichaamloos: wat lichaam lijkt is
water.

...

Hij wil zichzelf, maar weet dat niet ...

..., en dat hij middenin het water naast zichzelf grijpt!
Hij weet niet wat hij ziet, maar wat hij ziet zet hem
in brand.

...

Wat je begeert is nergens; wend je om en wat je lief-
hebt

is weg; 't is schaduw van een spiegeling, waarnaar je
kijkt,

iets wat niets eigens heeft; alleen door jou verschijnt
en blijft het,

het zal met jou pas weggaan, als jij zelf nog weg kunt
gaan!

...

Strekt dan half opgericht zijn armen naar de bomen...

...

- hij vraagt het aan de bomen! -

...

als ik de armen naar jou strek, strek jij ze ook naar mij;

...

antwoord je mij met woorden die mijn oren niet bereiken ...

Ik ben het zelf! Ik voel het nu!

...

Wat ik verlang is hier, bij mij;

o, kon ik nu maar van mijn eigen lichaam afstand nemen!'

Net zoals Pan is Narcissus in ons dagelijks taalgebruik in een negatief daglicht komen te staan. Hoewel *paniek* en *panische* angsten maar beter te vermijden blijven, zou het *narcisme* wel eens hertekend kunnen worden. Ik wil graag Narcissus in alle eer herstellen omdat hij ons zoveel bijleert over het luisteren. Immers, een grondige herlezing van de *Metamorphosen* dringt zich op na wat de filosoof Gaston Bachelard (1884-1964) mij over Narcissus heeft geleerd.

Narcissus is de zoon van een waternimf die bij de geboorte van haar zoon te horen krijgt dat deze zou leven *zolang hij niet zichzelf kent*. Echo is een bergnimf die niet als eerste spreken kan. Zij moet blijven wachten op klanken die zij op haar beurt weerkaatst.

Narcissus is op jacht in het bos. Wanneer Echo hem in de gaten krijgt, wordt ze hopeloos verliefd en kan ze het niet laten de jongen achterna te lopen. Narcissus' roep door het bos wordt luid door haar beantwoord. Maar als Echo Narcissus wil omhelzen, is hij bang van haar geschreeuw, stoot hij zich van haar af en zet het op een lopen. Tot hij diep in het bos

aankomt bij *een helder meer met zilverachtig, glanzend water, nog nooit door herdersvolk ontdekt, ... rondom veel groen neemt Narcissus daar wat rust door bron en bronomgeving aangelokt.*

Misschien speelt de afkomst van Narcissus mee bij het feit dat hij zo wordt aangetrokken door het heldere water. Alleszins is het daar waar hij rust en kalmte vindt. Narcissus voelt daarbij *begeerte naar iets lichaamloos*. Het is alsof hij op zoek is naar iets wat hij niet vatten kan. Na koortsachtig rennen, op de vlucht voor het holle nabootsen van zijn eigen klanken, laat Narcissus zich leiden door stille krachten aan de waterkant.

In de weerspiegeling van het heldere water wordt Narcissus na een eerste verraste blik zich gaandeweg bewust van zijn eigen identiteit, van zijn dualiteit. Hij strekt zijn armen uit naar zijn evenbeeld, praat tegen zijn eigen stem, wil het mysterie ontluisteren. Narcissus wordt aangetrokken tot de zoektocht naar schoonheid. Het water van de bron brengt in die zoektocht een eindeloos gesprek op gang, ook al bereiken de woorden zijn oren niet. Ik geloof dat Narcissus voorbij Echo een diepere weerklank heeft gevonden, een weerklank die steeds verder reikt. Dankzij het verinnerlijken van de weerklank leert Narcissus zichzelf kennen.

Bachelard merkt op dat Narcissus niet alleen zijn eigen spiegelbeeld aanschouwt. Zijn afspiegeling is het middelpunt van een hele wereld. Samen met Narcissus wordt heel het bos een grandioos beeld: de

lucht, de bomen en de bloemen. Daar, bij het water in een moment van reflectie, spruit de gedachte voort: *ik ben mooi want de natuur is mooi, en de natuur is mooi omdat ik mooi ben*. Het is als het ware een narcisme zonder trots, niet neurotisch en egoïstisch maar kosmologisch. Er werd voorspeld dat Narcissus zou leven *zolang hij zichzelf niet kent*. Wanneer Narcissus ontdekt wie hij is, treedt hij inderdaad buiten zichzelf. *O, kon ik nu maar van mijn eigen lichaam afstand nemen*. Zijn wens geschiedt: hij wordt bloem onder de bloemen.

Pan en Echo

Anders vergaat het Pan, de begerige sater. Hij wordt wel degelijk *getroffen door een nieuwe klank*, de zachte toon van Syrinx. Maar kan Pan wel echt luisteren? Vindt hij enige weerklank?

Bij het lezen van het herdersverhaal *Daphnis en Chloé*, dat ongeveer twee eeuwen na Ovidius door de Oudgriekse schrijver Longus werd verteld, werd ik niet meteen overtuigd van de luisterkwaliteiten van de faun. Pan krijgt in het verhaal van Longus dan wel het imago van de redder der liefde tussen de twee adolescenten – in de passage waarin Daphnis aan zijn geliefde Chloë het verhaal van Echo vertelt vind ik geen aanwijzingen voor een weerklank zoals Narcissus die gevonden heeft.

Longus' *Daphnis en Chloë* boek III 3, 23 in een vertaling van Stefan van den Broeck

‘Er bestaan vele soorten Nimfen, meisje. Woudnimfen, Boornimfen, Moerasnimfen..., en ze zijn allemaal even mooi en muzikaal begaafd. Echo was de dochter van een van hen, en hoewel haar vader een sterveling was, had ze toch de schoonheid van haar moeder. Ze werd opgevoed door de Nimfen en de Muzen leerden haar spelen op de panfluit, de fluit, de lier, de cither, kortom: op elk instrument. Daarom danste ze, in haar volle maagdelijke bloei met de Nimfen en zong ze met de Muzen. Ze hield zich ver van alle mannen, goden zowel als mensen; ze wou maagd blijven. Pan werd boos op het meisje, omdat hij jaloers was op haar muzikale kwaliteiten en die schoonheid niet had kunnen verleiden. Hij maakte alle herders waanzinnig en zij scheurden haar als een bende honden of wolven aan stukken, en verspreidden haar nog zingende ledematen over de hele aarde. Om de Nimfen een plezier te doen, verborg de Aarde die zingende ledematen en bewaarde hun muziek. Omdat de Muzen dat wilden, brengen ze geluid voort en imiteren ze alles- goden, mensen, instrumenten, dieren..., - zoals vroeger het meisje deed. Ze bootst zelfs het fluitspel van Pan na. Als die het hoort, springt hij op en loopt er achteraan tot over de bergen, omdat hij wil weten wie hem heimelijk imiteert.’

Pan maakt al fluitend kennis met Echo. Maar wanneer hij haar hoort, wordt zijn nieuwsgierigheid al

gauw overtroffen door afgunst. Pan jaagt Echo nijdig na door de bergen, jaloers op de mooie klank van haar fluit en boos om zijn eigen falen haar schoonheid te bezitten. Zijn zoektocht naar Echo wordt bepaald door slechts één hebberig doel: bezit van haar te kunnen nemen. De sater heeft grote haast, vindt nimmer rust of kalmte. De drang om te bezitten wordt gevolgd door een poging om Echo te vernietigen. De faun weet de nimf Echo weliswaar te verslinden, maar haar klanken blijven voortbestaan. Jaloezie maakt zich wederom meester van Pan en het duurt niet lang voor hij weer *overeind springt* en naarstig op zoek gaat naar de oorsprong van al dit moois. Hoe kan Pan in deze gemoedstoestand de mogelijkheid vinden om enige weerklank te ontdekken? In al zijn opwinding botsen zijn klanken steeds weer op de flanken van de bergen. Zou het toeval zijn dat de zoektocht van Pan naar Echo tevergeefs is? Hoe komt het dat hij haar nooit vinden kan, laat staan dat hij haar ooit verinnerlijken kan? Luistert Pan naar hetgeen hij te horen krijgt? Zal de sater ooit ruimte vinden om zich bewust te worden van Echo, van zijn echo? Zal Pan ooit weerklank kunnen vinden? Of blijft hij in al zijn onrust eerder paniek zaaien?

Daar waar Pan Echo verhit en tevergeefs blijft achtervolgen, ontvlucht Narcissus haar omdat hij niets meer met haar te maken wil hebben. Hij vindt een diepere weerklank en door haar te verinnerlijken

treedt hij buiten zichzelf. In dialoog met de schoonheid van de wereld die hem omringt, gaat hij deel uitmaken van die wereld en wordt hij erin opgenomen.

In tegenstelling tot de bergflanken waarlangs Pan zijn klanken voert, wordt Narcissus door het water van de bron aangespoord om dieper te kijken dan de weerspiegeling aan het wateroppervlak. Er zit een natuurlijke diepte in verscholen, alsof een schoonheid nog afgewerkt moet worden. Het is in die diepte, in de voltooiing van de ervaring met Echo dat de innerlijke weerklank zich ontplooit.

Geen wonder dat ik in de watertuinen een omgeving vind waarin de weerklank zich met een natureel openbaart. Niettemin is er daar meer aan de hand en misschien is die omgeving niet zo natuurlijk als ze lijkt.